

האם דיברו חז"ל בלשון מזלזלת?

א. לשונות זלזול בפי חז"ל

המשנה הראשונה במסכת פסחים פותחת במילים: "אור לארבעה עשר בודקים את החמץ לאור הנר". הגמרא (ג, א) שואלת: "ותנא דידן מאי טעמא לא קתני לילי?" מדוע להתבטא במילה 'אור' שמשאירה מקום לטעות ולחשוב שהכוונה ליום? למה לא לומר 'לילה'? עונה הגמרא:

לישנא מעליא הוא דנקט, וכדרבי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו, שהרי עקם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא דבר מגונה מפיו, שנאמר: מן הבהמה הטהורה ומן הבהמה אשר איננה טהרה.

הגמרא לומדת מהשימוש בביטוי 'איננה טהורה' במקום 'טמאה' כי התורה אינה מדברת בלשון גנאי. ממשיכה הגמרא שם ומביאה מימרות נוספות של אמוראים, המוכיחות שהתורה הוסיפה אותיות על מנת לדבר בלשון נקייה.

אם כן, יש לתמוה: כיצד אנו מוצאים בחז"ל לשונות מזלזלים או פוגעים? ואם נאמר שהפנו את דבריהם כנגד רשעים ניהא, אבל הרבה פעמים הדברים מופנים נגד גדולי ישראל, חבריהם התנאים או האמוראים.

נביא כמה דוגמאות:

1. למעלה מעשרים (!) מקומות בש"ס קורא שמואל לרב יהודה תלמידו 'שיננא'.
2. רב פפי מכנה את רב ביבי 'ממולאי', כלומר קטוע, ואומר שאף דבריו קטועים (עירובין כה, ב): "סבר רב ביבי למימר ליסמוך אגודא גוויאתא, אמר ליה רב פפי: משום דאתו ממולאי אמריתו מילי מולייאתא?... " אותו ביטוי נמצא גם במסכת יבמות (עה, ב) ובמסכת כתובות (פה, א).
3. ביבמות (ט, א): "אמר ליה לוי לרבי, מאי איריא דתני ט"ו ליתני ט"ז? אמר ליה כמדומה לי שאין לו מוח בקדקדו!"
4. בשמונה (!) מקומות בש"ס אומר רב ששת על רב שדבריו נאמרו מתוך שינה (יבמות כד, ב; צא, א; קט, ב; בבא קמא מז, ב; סה, א; סז, ב; בכורות כג, ב; נדה ס, א): "כי ניים ושכיב רב אמרה להא שמעתא".
5. לאחר ויכוח של ריש לקיש עם רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק, הוא התבטא נגדם בחריפות באזני רבי יוחנן, ואף כינה אותם 'רועי בקר' (סנהדרין כו, א):

"אתא לקמיה דרבי יוחנן, אמר לו: בני אדם החשודין על השביעית כשרין לעבר שנה? הדר אמר: לא קשיא לי מידי דהוה אשלשה רועי בקר... כי אתו לקמיה דרבי יוחנן, אמרו ליה: קרי לן רועי בקר, ולא אמר ליה מר ולא מידי? אמר להו: ואי קרי לכו רועי צאן, מאי אמינא ליה?"

6. רבי יעקב ורבי ירמיה כינו זה את זה 'יתמא' (עבודה זרה יג, ב): "רבי יעקב זבן סנדלא, רבי ירמיה זבן פיתא. אמר ליה חד לחבריה: יתמא, עבד רבך הכי? אמר ליה אידך: יתמא, עבד רבך הכי?... " אותו ביטוי נמצא גם במסכת חולין (קיא, ב) לגבי אמוראים אחרים.

וכן על זה הדרך בעוד מקומות רבים. איך ייתכן שידברו התנאים והאמוראים אחד כלפי השני באופן זה? וכלשונו של השל"ה הקדוש (כללי התלמוד כלל פה קדוש):

ויש לתמוה, דהרבה מקומות בתלמוד המקודש, מזכיר איזה זלזול שדיבר אמורא אחד לחבירו, וקשה קושיא אחת שהיא שתים: האחת, איך דיבר לו זלזול? השניה, איך כתבה הגמרא זה הלשון?

ב. דרכי הפיתרון באחרונים

שלושה תירוצים מרכזיים נתנו האחרונים לשאלה זו.

1. בכל מקום כזה יש לפרש את הלשון בדרך טובה. תשובה זו דורשת מאיתנו עמל, לפרש עד כמה שידינו מגעת לשונות אלו בדרך טובה.
2. הרב חייב לגעור בתלמידו ולהראות לו פנים כועסות כאשר לא למד, חזר או עיין כראוי, ולכן רבנים דיברו אל תלמידיהם בלשון קשה. תשובה זו מצריכה רק לידע מי הוא רב ומי תלמיד, ובאיזה מקומות אכן ניתן לאמרה.
3. לשונות אלו אכן בעייתיים, אלא שמתוך הרתיחה בלימוד הגיעו חכמים לומר דברים אלו, ולפעמים אפילו תלמיד על רבו. תירוץ זה מחייב אותנו להבין ולהעמיק עד כמה אהבו חז"ל את האמת והתורה, באופן שלא נשאו פנים לאיש. נדון בכל אחד מהתירוצים.

ג. "לפרש להיות דבר טוב יוצא מהדיבור"

השל"ה הקדוש כתב (שם):

דע כי צריך הענין לפרש להיות דבר טוב יוצא מהדיבור הזה, או להיפך בדבר על ענין אחר הבא לטעות, ומימי טרחתי תהלה לקל, כשמצאתי כן בגמרא לפרש על דבר טוב ועלתה בידי, והכל לפי הענין אשר מוזכר דבר זה שם. ואזכיר אחת מהנה, מה שאמרו משום דממולאי קאתיתו לא אמר דרך זלזול חס ושלום, אלא דרך חכמה ומוסר. והוא על דרך שאמרו רבותינו ז"ל (ראש השנה יח א), על בית

עלי, בזבח ובמנחה לא יכופר, אבל בתורה ובגמילות חסדים יכופר, ועל כן הוכיחו מאחר שבאתם ממולאי, צריך אתם להתבונן בתורה ביתר שאת, שלא יהיו דברים ממולאים, ובזה תתכפר. וכל כהאי גוונא ישמע חכם ויוסיף לקח.

גם החוות יאיר הלך בדרך זו, ויישב את מאמר רב ששת על רב, "כד ניים ושכיב רב אמרה להאי שמעתתא" (קנב):

האמת יורה דרכו כי מאמר זה אינו לגנאי, רק שבח גדול ומופלג שלפי מעלתו ומדרגתו של רב אי אפשר לומר עליו שטעה בטעות כזה אם לא שאמרו כד ניים ושכיב. ולא אמר כד שכיב וניים כמו שכתבו התוס' בפרק אע"פ שיש תרי גווני תנומה, אחד בתחילת השינה ואחד בסופה. והנה זה שבסופה אף על פי שיתעה במאמרו מאחר שמתעורר והולך, מרגיש אחר כך בטעותו וחוזר בו, מה שאין כן בדניים ואחר כך שכיב.¹

כן הוא גם בדברי שמואל לרב יהודה תלמידו, שקורא לו 'שיננא'. בשיטה מקובצת כתב (כתובות יד א):

כתב רבינו האיי גאון ז"ל: שיננא דהוה אמר ליה שמואל לרב יהודה, פשוטו בלשון ארמי ששיניו גדולות, שכל מה שהוא גדול שינים קרו ליה שיננא. ויש שדורשין שמעתתיה חריפין כחץ שנון, ולא דמי דהכין הוה, אלא מחזיא מילתא דרב יהודה דבין שיניה כמשמעו.

הרבה פרשנים סוברים כפירוש השני שכוונתו לטובה. כך גם מסתבר, שהרי במסכת ברכות שמואל משתמש בביטוי זה לשבח את רב יהודה (לו, א): "אמר ליה שמואל לרב יהודה: שיננא, כוותך מסתברא".

נראה לפרש גם את הביטוי 'יתמא' באופן זה. ראשית יש להקדים ולהביא את דברי רש"י (חולין קיא, ב) שביאר ש'יתמא' הוא חסר דעת. אולם במסכת סנהדרין (סח, א) למדנו שכשנפטר רבי אליעזר ספר לו רבי עקיבא ואמר: "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו, הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרצותן". כוונתו במשל זה שיש לו הרבה שאלות ואין לו את מי לשאול (רש"י שם). בדומה לזה מצינו שלאחר פטירת רב, כאשר תלמידיו נקלעו לבעיה הלכתית ולא היה להם את מי לשאול, רב אדא בר אבהה קרע קריעה - בנוסף על זו שקרע בעת פטירת רב (ברכות מב, ב): "נח נפשיה דרב וברכת מזונא לא גמרינן". ופירש רש"י שם את עניינה של הקריעה הנוספת: "להראות אבל עכשיו כיום המיתה על שהיו צריכים להוראה ואין יודעים להורות".

1. וראה בשדי חמד (כללים מערכת כ', כלל כא) שדן בביטוי 'כד ניים ושכיב' ומביא שיש סוברים שהוא ביטוי גנאי ולא שבח. בדבריו הוא מביא גם דעות הסוברות כהסבר השלישי, שחכמים דיברו בלשון קשה מחמת הרתיחה בלימוד.

הרי שכשנפטר רבו של אדם, חסרות לו דעת והבנה ואין לו את מי לשאול שאלות, והרי הוא כיתום מאב. לפי זה אפשר לבאר את המושג יתמא אצלנו, שהמעשה היה אחר פטירת רבם של שני האמוראים, ומחמת זה דנו זה את זה לכף זכות, ואמר אחד לחברו שוודאי טעה רק מחמת ה'יתמות'.

כעין זה מצאנו גם בנוגע להתבטאויות אחרות של חכמים שנשמעות כולזול. לדוגמה, במסכת פסחים (ע, ב): "כי אתא רבין, אמר: אמרתי לפני רבותי, פעמים שאי אתה מוצא אלא ששה, כגון שחל יום טוב הראשון של חג בשבת. אמר אביי: אבין תכלא, לימא כי הא מילתא..." לפי פשוטו נראה ש'אבין תכלא' הוא ביטוי שאמר אביי על רבין, אך המהרש"ל כותב:

פשוטו הוא דארבין קאי ושמו אבין, כמו רבינא דשמו אבינא וכן הרבה, אבל תימה שיאמר אביי על רבין שהיה קדמון לפניו, היה בימי רבי יוחנן, ויזכרנו בגנאי כי האי מילתא, ולא יזכרנו נמי ר' אבין או רבין. ונראה בעיני לפרש דבימי אביי היה אחד ששמו אבין והיה קובר את בניו, ואמר אביי אותו אבין שקובר את בניו יאמר כאלו הדברים שאינם הגונים, ולא רבי אבין, ודו"ק.

אמנם כדברים האלה מצאנו גם בחולין (ק, א): "רבין ורב יצחק בר יוסף איקלעו לבי רב פפי, אייתו לקמייהו תבשילא דכחל, רב יצחק בר יוסף אכל רבין לא אכל. אמר אביי: רבין תכלא, אמאי לא אכל..." מזה לכאורה קשים קצת דברי מהרש"ל, שהרי רבין הנזכר בחולין הוא אותו רבין המוזכר בפסחים, חברו של רב יצחק בר יוסף, ששניהם תלמידי רבי אבהו (פסחים עב, א; פד, א), והוא רבין שהיה בצעירותו תלמיד רבי יוחנן (קידושין מד, א), והנה גם לו קורא אביי 'רבין תכלא'. אמנם שם כתב רבינו גרשום: "אמאי קרי ליה אבין תכלא, שמתו בניו, ובשביל עגמת נפש היו קורין אותו תכלא". כלומר, אביי לא בא לזלזל ברבין אלא אדרבה לשמור על כבודו ולבאר למה טעה בהלכה כזו, וביאר שטעה מחמת עגמת הנפש שהייתה לו, שמתו בניו.

ד. "חייב לכעוס עליהם ולהכלימם בדברים"

בנוגע לכיוון השני להסבר, נביא את פסק השולחן ערוך על פי הרמב"ם (יורה דעה רמ"ו, יא):

ולא יהא התלמיד בוש מחבירו שלמד בפעם ראשונה או שניה והוא לא למד אפילו אחר כמה פעמים, שאם נתבייש מדבר זה נמצא נכנס ויוצא לבית המדרש והוא לא למד כלום, ועל כן אמרו: לא הביישן למד ולא הקפדן למד. במה דברים אמורים, שלא הבינו התלמידים הדבר מפני עומקו, או מפני דעתן שהיא קצרה. אבל אם ניכר לרב שהם מתרשלים בדברי תורה ומתרפים עליהם ולפיכך לא הבינו, חייב לכעוס עליהם ולהכלימם בדברים כדי לחדדן, ועל זה אמרו: זרוק מרה בתלמידים. לפיכך אין ראוי לרב לנהוג קלות ראש בפני התלמידים

ולא לשחוק בפניהם ולא לאכול ולשתות עמהם, כדי שתהא אימתו מוטלת עליהם וילמדו ממנו מהרה.

החוות יאיר, בתשובתו שהבאנו לעיל, מעלה שהרמב"ם למד זאת מהגמרא שראינו ביבמות, ובה רבי גער בלוי תלמידו (קנב):

ולוי היה תלמיד רבי כבגמרא ספ"ק דסנהדרין (יז ב): למידין לפני חכמים לוי מרבי. ולעד"ן שמדברי רבי אלו יצא להרמב"ם מה שכתב, שחייב הרב לכעוס על תלמידיו אם רואה שמתרשלים, הובא בשו"ע (יו"ד סי' רמו סע' יא). לכן מפני שרבי ידע בלוי שאדם גדול ומופלג הוא, ולא היה ראוי שיטעה אם לא ממיעוט עיון והשגחה, לכן דיבר אליו קשות חלילה, לא מכעס או מגובה רוחו, והרי תניא סוף סוטה משמת רבי בטלה ענוה.

וכן ניתן לומר על שמואל שקרא לרב יהודה שיננא, שכן היה תלמידו.

ה. "אהבת האמת פרצה גדר המוסר"

קודם שנציג את הכיוון הבא, ראשית יש להביא את תחילת תשובתו של החוות יאיר, שמתנגד לתירוץ זה. בדבריו החוצבים יש גם מוסר גדול לדרך הלימוד. וכך כתב:

כי ודאי אף על פי שנקראו ת"ח שבככל חובלים במסכת ב"ב, לא מצד הריקודים והצעקות גדולות ומרות והכאת כף אל כף כאלו נלחמים זה מול זה או מצד הקנטורים וזלזולים חלילה כי לא על סגנון זה נאמר כי ידברו את אויבים בשער שאב ובנו רב ותלמידו נעשו אויבים, רק מצד שהם מתנגדים בסברותיהן ובראיותיהן...

אחר כל זאת, יש שכתבו שאכן דברו אמוראים זה על זה בלשון קשה ולפעמים רב על תלמידו, מחמת הרתיחה בלימוד. נראה שהם הבינו שלא כחוות יאיר, ולדעתם אכן הדבר אפשרי. אחד המקורות לשיטתם הוא הגמרא במסכת קידושין (ל, ב):

מאי את אויבים בשער? אמר רבי חייא בר אבא אפילו האב ובנו הרב ותלמידו שעוסקין בתורה בשער אחד נעשים אויבים זה את זה ואינם זזים משם עד שנעשים אוהבים זה את זה שנאמר את והב בסופה אל תקרי בסופה אלא בסופה.

ככל הנראה, מרן הבית יוסף הבין שמותר לדבר בלשון מזלזלת תוך כדי הרתיחה בלימוד. כך הוא כותב בתשובתו המפורסמת למבי"ט (שו"ת בית יוסף, דין מים שאין להם סוף, סימן א):

כתב עוד וז"ל, וכתב דתשובת ה"ר אליעזר מוורדון אין לסמוך עליה דדבריו בטלים וכו'. ואני כותב ומצטער על שבסבתי זלזלו בדברי הרב ז"ל לומר שדבריו בטלים מעצמן ושכדרך עלילה עלה על לבו להתיר וכיוצא בדברים אלו, שהיה

זלזול לאחד ממנו, כ"ש לרב קדמון לפגום כבוד צדקתו בקבר, כי כיון שהביא הרב המרדכי דבריו נראה שהיה רב מפורסם ובר סמכא... ואיך יעלה על לב אחד ממנו לבטל דבריו, הנה כאשר ראה עצמו מנוצח הלך בדרך אחרת להטיל גנאי במה שאין בו גנאי אלא שבח להראות העמים אשר לא כן עשו אשר חלקו עליו. ויען עגמה נפשי לכאבו וצערו על לא דבר, הנני בא להעלות ארוכה ומרפא. וראשונה אומר כן, הן לו יהיה כדבריו שהיו בדברי זלזול, כבר נודע כי אפילו האב וכנו הרב ותלמידו נעשים אויבים זה לזה בהלכה, והדבר ידוע שבשעה שנעשים אויבים במשא ומתן בהכרח הוא שיצא מפיהם איזה דבור שאינו כל כך דרך כבוד, ואפ"ה אין מקפידים בדבר כי הכל הולך אחר הכוונה, וכיון שאין הכוונה לזלזל ח"ו אינו נתפס בדבריו. כ"ש שתהלות להשם לא יצא מפינו דבר שאינו הגון אפילו בשעת משא ומתן למי שהוא בקי בדברי חכמים וחידותם, שלשון דבריו בטלים לשון משנה היא במסכת עדויות: ולמה מזכירין דברי שמאי והלל לבטלן, ועוד שם: אמר ר' יהודה אם כן למה מזכירין את דברי היחיד בין המרובין לבטלן. ובסוף פ"ה דמסכת נגעים אמרו לרבי עקיבא שבטלו דברי עקיבא בן מהללאל אף דבריך לאו קיימים. ואם מפני לשון שבדרך עלילה עלה על לבו להתיר רצה לתפול עלי, באמת זו עלילה היא, שהמרדכי עצמו הוא שכתב כן ולא עלי תלונותיו כי אם על המרדכי לפי דבריו.

גם הגאון יעב"ץ נראה שהלך בדרך זו, לא חשש לחלוק על קודמים לו ולפעמים בלשון קשה. כך הוא כותב בתשובתו המפורסמת העוסקת בנוסח הסיודור (שו"ת שאילה יעבץ א', לג):

וכלל גדול בדינינו אין משוא פנים בתורה ולא בשמים היא, אלא מונחת בקרן זוית לכל מבין עם תלמיד שאומר דבר הלכה אין מזניחין אותו. על כן ערב לבי לכתוב לפעמים בעיוני על גדולים חקרי לב דאשתמיט להו לזימנין, אף שטובה צפרנן מכרסי וחלילה לי לעשות בנפשי שקר. ה' יודע כי לא רמו עיני ולא גבה לבי ומה אדע ולא ידעו. אך אהבת האמת פרצה גדר המוסר שכבר קבלנו מזקננו ואבותינו ורז"ל. שכך היא דרכה של תורה. והרב בעל חות יאיר ז"ל הרחיב הדבור בזה. וכאשר כל הספרים מלאים מפה לפה. וכדבר הרא"ש ז"ל בתשובה, תורה היא ואין מחניפין בה, ועל כן לא מנעתי עטי מלהעלות על ספר אשר אתי.

יש לזה דוגמאות נוספות בפורסקים. רק זאת נדע, שכמו שאהבת האמת הביאתם לידי מחלוקת בלשון מזלזלת, כך הביאתם גם להודות בטעות, וכמו שמצאנו בכמה מקומות בתלמוד (סוכה יח, ב; כתובות טז, א; בבא קמא נז, א; ועוד רבים) שאמר אחד לחבירו 'מודינא לך' ולא התעקש על סברתו, והכל מאהבת האמת.

גדולה מזו מצינו שבתוך כדי מחלוקת, האחד יחזק את דברי חברו החולק עליו, כמו שמצינו: "תרגמא שמואל אליבא דרב" (גיטין ס, ב ועוד), "תרגמא אביי אליבא דרבא" (בבא מציעא עז, א) ובעוד כמה מקומות על זה הדרך. וכתב על זה בספר מר קשישא (ערך

תרגמה): "והמוסר נפלא, שראוי לאדם שיחפש בזכות בעלי דינו שכנגדו כמו שמחפש בזכות עצמו. ואריסטו בספריו הזהיר על זה, הובא במורה נבוכים ח"ב פט"ו". יצוין שבמקומות אלו מדובר בראשי החולקים בתלמוד, רב ושמואל ואביי ורבא, ועם זאת במחלוקותיהם למדתנו הגמרא שיש לחפש בזכות החולק. בנוסף כתב רש"י במסכת קידושין (מד, ב ד"ה אפכוה) שרב היה אוהב את שמואל. אם כן, הרי יש בזה כעין יסוד מוסד לכל מחלוקות חז"ל, שכולן היו מחמת אהבת האמת ולא מאהבת הניצוח.